Міністерство освіти і науки України
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **Трансформаційні процеси в економіці України у XIX ст.: методичні аспекти вивчення теми в закладах загальної середньої освіти**

Виконала: здобувачка вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
Уляна ГУМЕННА

Керівник: **Степанков В.В.**, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам’янець-Подільський, 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	С. 3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	С. 5
Висновки до розділу 1	С. 14
РОЗДІЛ 2. Особливості економічних трансформацій в Україні у XIX ст.	С. 15
2.1. Розвиток економіки у 1-й половині XIX ст.	С. 15
2.2. Специфіка економічних перетворень 2 половини XIX ст.	С. 23
Висновки до розділу 2	С. 35
РОЗДІЛ 3. Вивчення економіки України XIX ст. в закладах загальної середньої освіти: методичні аспекти	С. 37
3.1. Особливості висвітлення теми в шкільних підручниках з історії України	С. 37
3.2. Методичні рекомендації для вивчення теми	С. 41
Висновки до розділу 3	С. 43
ВИСНОВКИ	С. 45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	С. 48

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна російсько-українська війна актуалізувала потребу переосмислення історичного минулого України не лише в політичному чи військовому, а й в економічному вимірі. У цих умовах особливого значення набуває вивчення трансформаційних процесів в економіці України XIX ст., оскільки саме в цей період формувалися структурні особливості української економіки, закладалися основи індустріалізації та водночас поглиблювалася залежність українських земель від імперських центрів. Для сучасної історичної освіти ця тема є складовою шкільного курсу історії України, а також інструментом формування історичної пам'яті, критичного мислення та громадянської свідомості учнів.

Отже, тема трансформаційних процесів в економіці України у XIX ст. є надзвичайно актуальною в сучасних умовах. Її вивчення дозволяє не лише глибше зрозуміти історичні закономірності розвитку українських земель, а й осмислити витоки сучасної російсько-української війни. Методично правильно організоване викладання цієї теми у закладах загальної середньої освіти сприяє формуванню історичної компетентності, національної свідомості та громадянської відповідальності учнів, що є особливо важливим у період боротьби України за свою незалежність і майбутнє.

Об'єктом дослідження є розвиток економіки України у XIX ст.

Предметом дослідження є трансформаційні процеси в економіці України у XIX ст. та вивчення теми в закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XIX ст. Такі часові межі пояснюються історичними умовами розвитку країни.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі критичного опрацювання здобутків історіографії дослідити трансформаційні процеси в економіці України у XIX ст. та методичні аспекти вивчення теми в закладах загальної середньої освіти. Для досягнення поставленої мети авторка ставить перед собою такі **завдання:**

– з'ясувати стан наукової розробки теми;

– дослідити процеси проникнення товарних відносин в поміщицьке господарство;
– визначити основні результати розвитку економіки України у XIX ст.;
– виявити особливості висвітлення теми економіки України у XIX ст. в шкільних підручниках;
– окреслити методичні рекомендації для вивчення теми в закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі вивчення широкого кола історичної літератури досліджено проблему, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій і спеціальних курсів у вищих закладах освіти, а також для підготовки тематичних занять на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.

Методологічною основою дослідження слугують принципи історизму та наукової об’єктивності.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

Соціально-економічний розвиток українських земель у XIX ст. став предметом зацікавлення як сучасників епохи, так і дослідників наступних поколінь. Одними з перших спроб комплексного аналізу соціально-економічних процесів в Україні та її окремих регіонах стали праці М. Слабченка [57], О. Оглоблина [47; 48] та Д. Багалія [1; 2]. Зокрема, дослідження М. Слабченка містять значний фактичний матеріал щодо становлення та функціонування фабрично-заводської промисловості в Україні. У другому томі своєї праці, присвяченому другій половині XIX ст., учений наголошував, що значна частина українських фабрик і заводів виникала переважно з ініціативи державної влади та у зв'язку з військовими потребами. На підставі аналізу фабрично-заводської статистики автор дійшов висновку, що протягом XIX ст. провідну роль у господарському розвитку відігравала велика механізована обробна промисловість [57, т. 1, с. 200].

Праця О. Оглоблина «Нариси історії української фабрики» стала логічним продовженням і доповненням досліджень М. Слабченка. У першій книзі автор обґрунтовував тезу про те, що українська мануфактура виникла завдяки урядовій ініціативі, була тісно пов'язана з російським землеволодінням і переважно задовольняла потреби державної скарбниці, що особливо характерно для Правобережної України. Друга книга присвячена аналізу умов розвитку фабрично-заводської промисловості в Україні. Основну увагу дослідник зосередив на конкуренції польського та російського капіталів за український ринок, а також на суперечностях між купецькою та дворянською формами організації виробництва. Важливим науковим здобутком О. Оглоблина стало акцентування уваги на складнощах вивчення економічної історії України XIX ст., оскільки в офіційній статистиці українські землі не розглядалися як окрема економічна одиниця, а подавалися у складі російських губерній. Учений підкреслив економічну своєрідність України та її інтегрованість у світову економіку [57, т.2, с. 84].

Дослідження Д. Багалія ґрунтувалися на аналізі соціально-економічної

основи української промисловості. Учений наголошував на недостатньому рівні розробленості соціально-економічної історії України та необхідності поглибленого вивчення цієї проблематики [2, с. 17].

Наприкінці 1930-х рр. праці М. Покровського започаткували новий етап у дослідженні історії регіону. У центрі уваги опинилася проблема розкладу феодально-кріпосницьких відносин, яка активно розроблялася українськими радянськими істориками. Методологічною основою їхніх праць стали марксистсько-ленінські концепції суспільно-економічних формацій і закономірної зміни виробничих відносин. У межах цього підходу XIX ст. трактувалося як період швидкого переходу від ремісничого виробництва до фабрично-заводської промисловості. Відповідне бачення знайшло відображення у багатотомній «Історії УРСР» та низці спеціальних досліджень [33-36].

Попри ідеологічну заангажованість радянської історіографії, окремі праці містили цінний фактичний матеріал. Так, І. Гуржій звертав увагу на значний розвиток поміщицьких промислових підприємств на Поділлі у першій половині XIX ст., насамперед гуральництва, цукроваріння та суконного виробництва. Дослідник простежив розвиток товарного землеробства, сільськогосподарської промисловості, використання вільнонайманої праці та процес соціального розшарування селянства. Крім того, І. Гуржій проаналізував економічний розвиток українських міст і дійшов висновку про посилення ролі постійної торгівлі в їхньому господарському житті. Його праці формують одну з найбільш комплексних картин економічних трансформацій в Україні XIX ст. [25-29].

В цілому, проблема соціально-економічного становища українських земель у складі Російської та Австрійської імперій отримала неоднозначне висвітлення в історіографії. Загалом наукові підходи до її трактування можна поділити на три основні групи: радянську, діаспорну та сучасну українську історіографію.

Радянська історіографія, репрезентована насамперед багатотомною

«Історією Української РСР», базувалася на формаційно-класовому підході, проросійській орієнтації та політико-ідеологічній заангажованості. Історія українських земель розглядалася крізь призму розкладу феодально-кріпосницької системи та формування капіталістичних відносин. Відповідно, основна увага приділялася питанням соціального гноблення і класової боротьби. Характерною рисою радянської історіографії була також тенденційність у доборі фактів та домінування сюжетів, пов'язаних із підросійською Україною, тоді як історія західноукраїнських земель висвітлювалася значно меншою мірою [35; 36].

Водночас радянська історіографія демонструвала політико-ідеологічну упередженість у трактуванні історичних процесів. Зокрема, інтеграція Правобережної України до складу Російської імперії характеризувалася як «визволення» та «возз'єднання», що нібито мало «прогресивне значення» для українського народу. Історія західноукраїнських земель часто інтерпретувалася через антиавстрійську риторику та підкреслення їхньої соціально-економічної відсталості порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною.

Окремий напрям становить історіографія української діаспори. Значний внесок у розвиток цього напряму зробили Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко [30; 50]. У своїх працях вони широко використовували фактичний матеріал, статистичні дані та джерела, приділяючи увагу регіональним аспектам історії України. Водночас для діаспорної історіографії був характерний більш конфронтаційний понятійний апарат, зокрема використання термінів «окупація» чи «чужа влада» щодо перебування українських земель у складі імперій.

Новий етап у розвитку історичних досліджень розпочався з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. і був пов'язаний із переосмисленням радянських концепцій та впровадженням модернізаційних і націєцентричних підходів. Важливу роль у цьому процесі відіграли праці О. Субтельного [62], А. Каппелера [38] та Я. Грицака [23; 24]. О. Субтельний одним із перших

запропонував використовувати нейтральніші формулювання щодо перебування українських земель у складі імперій, акцентуючи увагу на процесах модернізації та формуванні української національної ідентичності. А. Каппелер розглядав історію України крізь призму модернізаційних процесів і розвитку національного руху, тоді як Я. Грицак акцентував увагу на ролі модернізації та націоналізму як ключових чинників українського історичного процесу XIX–XX ст.

Сучасна українська історіографія характеризується значною увагою до регіональних досліджень. Важливими є праці З. Когута, В. Шандри, П. Герлігі [15; 68; 69] та інших дослідників, присвячені історії окремих регіонів України. Зокрема, значний інтерес становлять дослідження адміністративної та соціальної історії Правобережної України, історії Південної України, а також соціально-економічного розвитку Буковини, Слобожанщини та інших історико-географічних регіонів.

Проблеми економічного розвитку України XIX ст. активно досліджувалися у працях Т. Лазанської, яка звернула увагу на значну роль кустарного виробництва та соціальне походження української промислової буржуазії [39; 40]. Дослідниця дійшла висновку, що у другій половині XIX ст. до підприємницької діяльності активно долучалися представники різних соціальних станів, які стали носіями модернізаційних змін.

Окремий напрям сучасних досліджень становить вивчення фінансової системи Російської імперії та її впливу на українські землі. Так, В. Орлик, аналізуючи діяльність казенних палат, дійшов висновку про їхню ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування державного бюджету [49].

Суттєвий внесок у дослідження соціально-економічного розвитку Правобережної України зробили Г. Казмирчук і Т. Соловйова, які обґрунтували тезу про зародження капіталістичних відносин на межі XVIII–XIX ст. [37]. Узагальнюючі аспекти економічного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст. знайшли відображення у сучасних синтетичних працях з економічної історії України.

На сучасному етапі розвитку історичної науки відбувається активний перегляд усталених стереотипів щодо соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії. Зокрема, О. Реєнт наголошує на відсутності в XIX ст. «чистого капіталізму», акцентуючи увагу на поступовому утвердженні капіталістичних відносин у господарському житті [54; 55].

У монографії А. І. Чуткого «Нариси з економічної історії України (кінець XVIII – початок XX ст.): на шляху другого утвердження капіталізму» цей процес розглядається як складна та суперечлива модернізація українських земель, що відбувалася під впливом внутрішніх соціально-економічних змін та зовнішніх імперських факторів [67]. Автор трактує XIX ст. як епоху «другого утвердження капіталізму», коли українська економіка дедалі активніше інтегрувалася у загальноєвропейський ринковий простір.

На початку XIX ст. економічний розвиток українських земель залишався тісно пов’язаним із феодально-кріпосницькими відносинами. Основою господарства було поміщицьке землеволодіння та панщинна праця селян. Переважання натурального виробництва, низька продуктивність праці та відсутність вільного ринку робочої сили стримували економічне зростання. Проте вже в першій половині століття поступово посилювалися товарно-грошові відносини, розвивалася торгівля, збільшувався попит на сільськогосподарську продукцію, що спричинило кризу старої господарської системи. Кріпацтво дедалі більше суперечило потребам економічної модернізації.

Вирішальне значення для трансформації економіки мала селянська реформа 1861 р., яка скасувала кріпацтво в Російській імперії. На думку А. Чуткого, саме ця реформа створила передумови для формування капіталістичних відносин, оскільки відкрила можливості для розвитку ринку праці, підприємництва та товарного виробництва. Водночас автор наголошує на суперечливому характері реформи: селяни отримали особисту свободу,

але залишилися економічно залежними через малоземелля та викупні платежі. Це сприяло соціальному розшаруванню села: частина селян перетворювалася на заможних господарів, тоді як інші втрачали землю і поповнювали лави найманих робітників [67, с. 184].

Одним із найважливіших проявів економічної модернізації став промисловий переворот другої половини XIX ст. Українські землі перетворювалися на один із головних промислових регіонів Російської імперії. Особливо швидкими темпами розвивалися вугільна промисловість Донбасу, металургія Півдня та залізорудна база Криворіжжя. Запровадження машинної техніки, використання парових двигунів та розвиток фабрично-заводського виробництва стали ознаками переходу до індустріального суспільства. Індустріалізація суттєво змінила структуру української економіки, сприяючи зростанню міст і формуванню нових соціальних груп – підприємців та робітництва [67, с. 193].

Важливу роль у модернізаційних процесах відіграло будівництво залізниць, яке забезпечило формування єдиного економічного простору. Розвиток транспортної інфраструктури сприяв активізації внутрішньої та зовнішньої торгівлі, інтеграції українського ринку до загальноімперської та світової економіки. Разом із промисловим піднесенням формувалася банківська система, кредитні установи та біржова торгівля, що було характерною ознакою становлення ринкової економіки.

Особливу увагу А. Чуткий приділяє ролі іноземного капіталу в економічному розвитку України. Наприкінці XIX ст. значна частина промислових підприємств Півдня України контролювалася французькими, бельгійськими та британськими інвесторами. З одного боку, це сприяло технічній модернізації та швидкому розвитку важкої промисловості, а з іншого – посилювало економічну залежність українських земель від зовнішнього капіталу та імперських центрів. Україна часто виступала не як самостійний економічний суб’єкт, а як сировинний і промисловий придаток імперії [67, с. 218].

Трансформаційні процеси XIX ст. мали також виразний соціальний вимір. Урбанізація та індустріалізація змінювали традиційну структуру суспільства. Швидко зростали міста – Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Юзівка – які ставали центрами промисловості, торгівлі та фінансів. Формувався новий робітничий клас, що поступово ставав активною соціальною силою. Водночас модернізація супроводжувалася поглибленням соціальної нерівності, складними умовами праці та загостренням соціальних суперечностей [67, с. 472].

Отже, XIX ст. стало періодом глибоких трансформацій в економіці України. Саме в цей час відбулося становлення основ капіталістичної системи господарювання, що визначило подальший розвиток українських земель. Перехід до ринкової економіки супроводжувався модернізацією промисловості, розвитком транспорту, урбанізацією та формуванням нових соціальних відносин. Водночас залежний характер модернізації та імперська політика Російської й Австро-Угорської імперій обмежували можливості самостійного економічного розвитку України. Незважаючи на суперечливість цих процесів, саме вони заклали підґрунтя для формування модерної української економіки на початку XX ст.

Проблематика трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. посідає важливе місце в українській історичній науці та методиці навчання історії. У сучасній історіографії ця тема розглядається не лише як складова соціально-економічної історії, а і як ключовий етап формування модерного українського суспільства. Особливого значення набуває питання методичного висвітлення цієї проблематики у закладах загальної середньої освіти, оскільки саме шкільний курс історії формує в учнів цілісне бачення економічного розвитку України, причин модернізаційних змін та їхніх суспільних наслідків.

Історіографія дослідження трансформаційних процесів економіки України XIX ст. пройшла кілька етапів. У дореволюційний період економічний розвиток українських земель розглядався переважно в контексті

історії Російської імперії. Праці істориків та економістів кінця XIX – початку XX ст., зокрема Михайло Грушевський, містили важливі спостереження щодо аграрних реформ, розвитку промисловості та соціальної структури українського суспільства. Проте економічна історія України ще не виділялася як окремий напрям досліджень.

У радянський період вивчення економічних трансформацій підпорядковувалося марксистській методології. Основна увага приділялася розвитку капіталістичних відносин, класовій боротьбі, промисловому перевороту та селянській реформі 1861 р. Історики аналізували формування фабрично-заводської системи, розвиток Донбасу й Півдня України, зростання залізничної мережі. Водночас радянська історіографія часто ідеологізувала матеріал, трактуючи економічні процеси виключно через концепцію переходу від феодалізму до капіталізму. Позитивним аспектом цього періоду стало накопичення значного фактичного матеріалу та статистичних даних.

Після здобуття Україною незалежності історіографія теми зазнала істотного оновлення. Сучасні українські дослідники почали розглядати економічні трансформації XIX ст. у контексті модернізаційної теорії, європейських інтеграційних процесів, регіональних особливостей розвитку українських земель. Особливу увагу приділено індустріалізації Наддніпрянської України, розвитку кооперативного руху, підприємництва, урбанізації та змінам у соціальній структурі населення. У працях сучасних істориків акцентується на неоднорідності економічного розвитку різних регіонів України, впливі імперської політики та міжнародного ринку.

Окремим напрямом історіографії є методика викладання цієї теми у школі. У цьому контексті значну роль відіграють шкільні підручники з історії України, які відображають еволюцію історичних та методичних підходів. Аналіз сучасних підручників свідчить про поступовий перехід від суто фактологічного викладу до компетентнісного навчання.

Одним із найбільш поширених є підручник Історія України для 9 класу авторів Олександр Гісем та Олександр Мартинюк [16; 17]. У ньому тема

економічних трансформацій другої половини XIX ст. подається крізь поняття модернізації, індустріалізації та ринкових перетворень. Автори активно використовують карти, діаграми, ілюстративний матеріал та проблемні запитання. Методичний апарат підручника орієнтований на формування історичного мислення, аналіз джерел і розвиток уміння порівнювати економічні явища.

Важливе місце посідає підручник Історія України для 9 класу авторів В. Власова [12-14]. Його особливістю є поєднання політичної, соціальної та економічної історії. Трансформації економіки України розглядаються як складова процесу модернізації українського суспільства. Підручник містить значну кількість документів, статистичних даних та завдань для самостійного аналізу. Методично цінним є акцент на міжпредметних зв'язках з географією та економікою. Автори прагнуть сформувати в учнів розуміння впливу економічних реформ на повсякденне життя населення. Особливу увагу приділено соціальним наслідкам індустріалізації та аграрних змін.

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує еволюцію наукових підходів до вивчення трансформацій в економіці України. Дослідження М. Слабченка, О. Оглоблина, Д. Багалія та інших учених заклали основу для вивчення економічної історії України. Радянська історіографія розглядала розвиток українських земель переважно крізь призму класової боротьби та формаційного підходу, тоді як сучасні дослідники акцентують увагу на модернізаційних процесах, регіональних особливостях і формуванні української національної економіки. Сучасні шкільні підручники з історії України відображають новітні наукові підходи та орієнтуються на формування історичних компетентностей учнів.

Отже, аналіз історіографічного доробку свідчить про наявність значної історіографічної бази для комплексного дослідження трансформаційних процесів в економіці України у XIX ст. та висвітлення теми в закладах загальної середньої освіти.

Висновки до розділу 1.

Історіографія соціально-економічного розвитку українських земель XIX ст. пройшла складний шлях еволюції – від перших узагальнюючих праць дореволюційних дослідників до сучасних модернізаційних і регіональних підходів. Значний внесок у вивчення економічних трансформацій зробили М. Слабченко, О. Оглоблин, Д. Багалій, які заклали підґрунтя для дослідження фабрично-заводської промисловості, становлення капіталістичних відносин та особливостей економічного розвитку українських земель у складі імперій.

Радянська історіографія, попри значну джерельну та статистичну базу, характеризувалася ідеологічною заангажованістю та домінуванням формаційно-класового підходу. Натомість сучасні українські та зарубіжні дослідники акцентують увагу на модернізаційних процесах, регіональній специфіці, урбанізації, розвитку підприємництва та інтеграції української економіки до європейського й світового ринку.

Важливим аспектом сучасної історіографії є також методика викладання цієї теми у закладах загальної середньої освіти. Сучасні підручники з історії України орієнтуються не лише на засвоєння фактів, а й на формування історичного мислення, уміння аналізувати джерела та оцінювати наслідки економічних трансформацій для розвитку українського суспільства.

Таким чином, наявна історіографічна та джерельна база створює належні умови для комплексного дослідження трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. та аналізу їхнього висвітлення у шкільному курсі історії України.

РОЗДІЛ 2. Особливості економічних трансформацій в Україні у XIX ст.

2.1. Розвиток економіки у 1-й половині XIX ст.

На початку XIX ст. внаслідок поділів Речі Посполитої більша частина українських земель увійшла до складу Російської імперії. Східноукраїнські території поділялися на кілька адміністративно-економічних регіонів: Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Подільська та Волинська губернії), Слобожанщина (Харківська губернія) та Південь України (Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії). Кожен із цих регіонів мав власні особливості соціально-економічного розвитку.

На Лівобережжі та Слобожанщині переважали дрібні й середні поміщицькі господарства, засновані на праці кріпаків, що уповільнювало формування капіталістичних відносин. Натомість на Правобережжі та в Південній Україні домінували великі латифундії, що створювало більш сприятливі умови для розвитку товарно-грошових і капіталістичних відносин. Особливо це стосувалося південних губерній, де частка кріпосного населення була відносно найнижчою. Напередодні реформи 1861 р. питома вага кріпаків становила: у Правобережній Україні – 58%, у Лівобережній – 35%, у Південній – 25%, а в середньому по Україні – близько 40%. Найменший їхній відсоток фіксувався у Таврійській губернії (6%) [26, с. 139].

У першій половині XIX ст. відбувався поступовий розклад феодально-кріпосницької системи та формування капіталістичних відносин. Розвиток промисловості, зростання міст і міського населення, розширення внутрішнього та зовнішнього ринків сприяли збільшенню попиту на товарну сільськогосподарську продукцію. Поміщицькі господарства дедалі активніше включалися в ринкові відносини: розширювали посівні площі, посилювали експлуатацію селян, впроваджували елементи раціоналізації виробництва, закуповували більш досконалий інвентар, частково переходили до багатопільної системи та використовували найману працю. Водночас ці

модернізаційні спроби здебільшого не приносили стійких результатів.

З метою підвищення прибутковості господарств розширювалися посіви технічних культур, зокрема конопель, тютюну та льону. Починаючи з 1820-х років активно впроваджувалося вирощування цукрових буряків, що забезпечувало значно вищу рентабельність порівняно із зерновими культурами.

У поміщицьких маєтках розвивалося тваринництво, зокрема конярство, скотарство та вівчарство, при цьому особлива увага приділялася розведенню тонкорунних овець. Значного розвитку набувала також переробна промисловість у межах маєтків: ґуральництво, броварництво, млинарство, суконне виробництво та інші галузі. З часом у ці сфери почав проникати купецький капітал, що посилювало ринкову конкуренцію [26, с. 141].

Поглиблення товарно-грошових відносин супроводжувалося зростанням експлуатації селянства та поступовим занепадом селянських господарств. Це, у свою чергу, негативно позначалося і на ефективності поміщицького виробництва. У відповідь поміщики дедалі частіше закладали свої маєтки, що призводило до зростання боргової залежності. Державні заходи щодо кредитної підтримки (1830 і 1839 рр.) не вирішили проблеми, а лише сприяли збільшенню масштабів заставних операцій.

До середини XIX ст. значна частина поміщицьких маєтків і селянських господарств перебувала в заставі, а частина землеволодінь переходила до нових власників через публічні торги. У результаті з 1830-х років кріпосницьке сільське господарство поступово вступило в стадію системної кризи, що проявлялася у посиленні товарного характеру виробництва, обезземеленні селян і занепаді натурального господарства.

Суттєвою ознакою кризи стало скорочення селянського землекористування. Якщо у XVIII ст. селяни Лівобережжя користувалися переважною частиною орної землі, то напередодні 1861 р. їхня частка значно зменшилася, що сприяло зростанню малоземельного та безземельного селянства. Низький рівень агротехніки, зумовлений кріпосною системою,

призводив до низької врожайності та екстенсивного характеру сільського господарства [25, с. 28].

Попри окремі спроби впровадження сільськогосподарських машин, загальний рівень технічного розвитку залишався низьким, що зумовлювалося збереженням феодально-кріпосницьких відносин. Водночас частина поміщиків усвідомлювала необхідність скасування кріпацтва як передумови подальшого економічного розвитку.

У промисловості Східної України існували три основні типи мануфактур: вотчинні (з примусовою працею), посесійні (із змішаним використанням примусової та найманої праці) та купецькі (засновані на вільнонайманій праці). Протягом першої половини XIX ст. відбувався занепад вотчинних і посесійних підприємств та зростання частки капіталістичних мануфактур [25, с. 29].

Особливо швидко розвивалися галузі переробної промисловості, зокрема суконне виробництво та цукроваріння. З 1840-х років у цукровій промисловості дедалі активніше застосовувалися парові технології, а підприємства дедалі частіше створювалися купцями та підприємцями. До 1861 р. більшість промислових підприємств базувалася на вільнонайманій праці.

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі перебували у складі Австрійської імперії та характеризувалися збереженням феодальних відносин. Основою аграрного виробництва залишалося велике землеволодіння та панщина, яка часто перевищувала встановлені законодавством норми. Поступове втягнення господарств у товарно-грошові відносини посилювало експлуатацію селян і поглиблювало соціальне розшарування. Промисловість регіону розвивалася переважно у традиційних формах (текстильна, лісова, соляна, горілчана), однак із середини XIX ст. почали проявлятися ознаки промислового перевороту, зокрема застосування машинної техніки та найманої праці [23, с. 172].

Основною причиною економічної відсталості західноукраїнських

земель залишалося збереження кріпосного права, вузькість внутрішнього ринку та слабка інтеграція в загальноєвропейські економічні процеси.

Поміщицьке господарство в Україні виступало ключовою опорою кріпосницької системи. Водночас серед землевласників значна частина активно орієнтувалася на перебудову своїх маєтків відповідно до потреб ринку.

Упродовж першої половини XIX ст. на всій території України, особливо в південних регіонах, спостерігалося зростання виробництва зерна на продаж. Паралельно відбувалося розширення посівів технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшувалися площі під коноплями та тютюном, у Катеринославській і Херсонській – під льоном. Починаючи з 1820-х років, на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині швидко поширювалися плантації цукрових буряків [22, с. 63].

Найактивніше у товарно-грошові відносини залучалися великі землевласники. Розширюючи виробництво, вони водночас прагнули до технічного вдосконалення господарств, переймали досвід передових вітчизняних і зарубіжних аграріїв, знайомилися з досягненнями агрономії та агротехніки, а також намагалися впроваджувати сільськогосподарську техніку, зокрема косарки, віялки та молотарки (спочатку кінні, а згодом парові).

Однак переважна більшість таких раціоналізаторських експериментів завершувалася невдачею. Основними причинами цього були: опір селян, для яких впровадження новацій означало посилення експлуатації; нестача у поміщиків фінансових ресурсів для придбання техніки та найму робочої сили; а також дефіцит вільної кваліфікованої праці. Таким чином, головною перешкодою модернізації виступала сама кріпосницька система.

Після невдалих спроб модернізації господарювання поміщики часто поверталися до традиційних методів ведення господарства, посилюючи панщину та скорочуючи селянські наділи. Це призводило до глибокого зубожіння селянства і, як наслідок, до подальшого економічного занепаду

значної частини поміщицьких господарств.

Важливу роль в економічному житті України відігравала промисловість, зокрема домашні промисли, якими селяни та козаки займалися у вільний від сільськогосподарських робіт час, виготовляючи переважно предмети побутового вжитку. Відбувався подальший розвиток міського і сільського ремесла, яке в умовах розширення товарно-грошових відносин поступово трансформувалося з виробництва на замовлення у дрібнотоварне виробництво. На його основі формувалися мануфактурні підприємства [31, с. 138].

Ремісники об'єднувалися в цехи, діяльність яких регулювалася статутами, що визначали тривалість робочого дня, оплату праці підмайстрів і учнів, терміни навчання та обсяги закупівлі сировини. Водночас із розвитком ринкових відносин цехова система втрачала здатність задовольняти зростаючий попит на ремісничу продукцію, що сприяло поширенню позацехового виробництва.

Паралельно розвивалися сільські ремесла і промисли, які дедалі більше відокремлювалися від сільського господарства. У селах зростала кількість майстрів, для яких ремесло ставало основним видом діяльності.

Формувалася нова соціально-економічна група – скупники, які виконували посередницькі функції між виробниками і споживачами. Власники майстерень і купці поступово перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів і позацехових ремісників – на найманих робітників. У такий спосіб створювалися передумови для переходу від дрібнотоварного виробництва до мануфактури та фабричного виробництва [31, с. 142].

Процес формування промислово-торговельного населення відбувався повільно. У Галичині та на Правобережжі значна його частина мала іноземне походження, що пояснюється соціально-політичними умовами феодально-шляхетського устрою. Розвиток дрібного виробництва сприяв виникненню мануфактур, які умовно проходили дві стадії: початкову (зародкові форми) та розвинену (централізовані великі мануфактури).

Початкові форми мануфактур характеризувалися поєднанням ручної праці з елементами поділу виробничих операцій та частковою механізацією. Вони становили перехідний етап від дрібного виробництва до розвиненої мануфактури.

Формування фабричних підприємств відбувалося двома шляхами: шляхом перетворення дрібних підприємств на великі виробництва та через підпорядкування майстерень торговому капіталу, який активно проникав у сферу виробництва.

Особливо сприятливими для розвитку мануфактур були міські та сільські промисли, що не були обмежені цеховими нормами. Значна частина таких підприємств належала державі або поміщикам, які використовували як найману, так і кріпосну працю. Умови фільварково-панщинної системи сприяли формуванню специфічного типу кріпосницької мануфактури як особливої форми товарного виробництва в межах феодальної економіки.

Технічною передумовою становлення мануфактур стало широке використання водяного колеса як енергетичного джерела, що забезпечувало перехід до механізованих процесів. Розвивалися також винокурне, металургійне, ткацьке та солеварне виробництва, які поступово набували ознак мануфактурної організації праці [32, с. 563].

У середині XIX ст. посилювався процес розкладу кріпосницької системи, що супроводжувався обезземеленням селянства. Значна частина селян була змушена шукати заробіток у промисловості, промислах або сезонних роботах. Водночас формувалася прошарок заможного селянства, який активно включався у торговельну та підприємницьку діяльність.

Отже, в економіці України відбулися суттєві структурні зміни: цехова система поступилася місцем мануфактурному виробництву, яке, незважаючи на поєднання вільнонайманої та кріпосної праці, стало важливим етапом переходу до капіталістичних відносин і сприяло поступовому розкладу феодально-кріпосницької системи.

Перша половина XIX століття в економічній історії України, згідно з

концептуальними положеннями монографії А. І. Чуткого «Нариси з економічної історії України …» була періодом глибоких, але ще незавершених трансформацій, коли традиційна аграрно-кріпосницька система поступово починає зазнавати внутрішнього розкладу під впливом розвитку товарно-грошових відносин і зародження капіталістичних форм господарювання. Цей етап автор розглядає як складову довготривалого процесу «другого утвердження капіталізму» в Україні, що означає поступове визрівання нових економічних відносин після тривалого домінування феодальних структур і попередніх, обмежених спроб модернізації господарства. Важливо, що економічний розвиток українських земель у цей час був нерівномірним і визначався їхньою належністю до різних імперських систем — насамперед Російської та Австрійської імперій, що зумовлювало відмінності в темпах і формах трансформацій, а також у ступені інтеграції в європейський ринок [67, с. 241].

Основою економіки залишалося сільське господарство, яке функціонувало в умовах панування поміщицького землеволодіння та кріпосницької залежності селянства. Водночас, як підкреслює Чуткий, саме в аграрному секторі найбільш виразно проявлялися суперечності між зростанням товарного виробництва і застарілими формами організації праці. Поміщицькі господарства дедалі активніше орієнтувалися на ринок, розширюючи виробництво зернових культур на експорт, а також упроваджуючи технічні культури, серед яких важливе місце посідав цукровий буряк. Це свідчило про поступову комерціалізацію аграрної сфери, однак кріпосницька система, заснована на позаекономічному примусі, суттєво обмежувала продуктивність праці та впровадження інновацій. Унаслідок цього формувалася внутрішня суперечність: з одного боку, господарства дедалі більше включалися у ринкові відносини, а з іншого – залишалися організаційно залежними від феодальних механізмів.

Паралельно відбувалася регіональна диференціація економічного розвитку українських земель. Південні території, зокрема Причорномор’я,

ставали важливим експортним зерновим регіоном, активно включеним у міжнародну торгівлю через чорноморські порти. Лівобережжя характеризувалося більш поступовим розвитком товарного виробництва та збереженням традиційних аграрних структур, тоді як Правобережжя залишалося регіоном із найбільш стійкими позиціями поміщицького землеволодіння і повільнішими темпами модернізації. Така нерівномірність була типовою рисою ранньої стадії капіталістичної трансформації, коли ринкові процеси ще не охоплюють економічний простір рівномірно, а формують окремі «осередки розвитку» [67, с. 243].

Важливим напрямом змін став також початковий розвиток промисловості, який у першій половині XIX століття мав переважно протоіндустріальний характер. Йдеться про виникнення мануфактурного виробництва, дрібних фабрик і перших підприємств, особливо у сфері переробки сільськогосподарської сировини. Найпоказовішим прикладом стала цукрова промисловість, що базувалася на вирощуванні буряків і поступово перетворювалася на одну з провідних галузей регіональної економіки. При цьому значна частина виробництва ще ґрунтувалася на поєднанні найманої праці та напівкріпосницьких форм організації праці, що свідчило про незавершеність переходу до капіталістичної моделі. Таким чином, промисловість розвивалася не як самостійний сектор, а як продовження аграрної економіки, що було характерною рисою ранньої індустріалізації.

Окреме місце в економічних трансформаціях займали торгівля та розвиток міського середовища. Ярмаркова система залишалася основним механізмом обміну, однак поступово зростала роль постійних торговельних зв’язків і внутрішнього ринку. Міста виконували переважно адміністративно-торговельні функції, але саме в них формувалися елементи підприємницької культури та зароджувалися практики найманої праці. Пожвавлення торгівлі стимулювалося розвитком транспортних комунікацій, що поступово покращували зв’язки між регіонами та сприяли інтеграції внутрішнього

економічного простору. Попри це, міська індустріальна база залишалася слабкою, а процес урбанізації ще не набув системного характеру [55, с. 261].

Соціально-економічні наслідки цих процесів проявлялися у поступовій диференціації селянства, зростанні кількості малоземельних і безземельних господарств та формуванні резерву найманої робочої сили. Саме ці зміни стали початком формування соціальних умов для розвитку капіталізму. Водночас збереження кріпосницьких відносин істотно гальмувало становлення повноцінного ринку праці, стримуючи мобільність робочої сили та розвиток підприємництва.

Таким чином, у першій половині XIX ст. українські землі, розділені між Російською та Австрійською імперіями, розвивалися в умовах колоніальної залежності, виконуючи переважно функцію сировинної бази та аграрного придатку метрополій.

Економіка українських земель перебувала у стані складного перехідного процесу, в межах якого старі феодальні структури ще домінували, але вже поступово формувалися елементи нової, капіталістичної системи господарювання. Зростання товарності аграрного виробництва, регіональна спеціалізація, початковий розвиток промисловості, активізація торгівлі та формування найманої праці створювали передумови для подальших глибоких трансформацій, які повною мірою розгорнуться в другій половині XIX ст.

2.2. Специфіка економічних перетворень 2 половини XIX ст.

Селянська реформа 1861 р. стала одним із найважливіших переломних моментів соціально-економічної історії XIX ст. Для українських земель, де переважала аграрна економіка і більшість населення становили кріпосні селяни, ця реформа мала глибокі та довготривалі наслідки, оскільки вона докорінно змінила характер виробничих відносин, структуру землеволодіння та напрями економічного розвитку.

Передусім реформа ліквідувала юридичну залежність селян від

поміщиків, що стало важливою передумовою формування ринкової економіки. Селяни отримали особисту свободу, право укладати угоди, змінювати місце проживання та обирати вид занять. Це сприяло поступовому перетворенню праці на товар і формуванню ринку робочої сили. Водночас ця свобода була значною мірою обмеженою економічними умовами: більшість селян була зобов'язана сплачувати викупні платежі за землю, що тривали десятиліттями, а також страждала від малоземелля [54, с. 9].

Земельне питання стало центральною проблемою реформи і суттєво вплинуло на економічний розвиток України. Значна частина найкращих земель залишилася у власності поміщиків, тоді як селяни отримали менші наділи, часто недостатні для забезпечення навіть простого відтворення господарства. Це призвело до збереження напівнатурального характеру значної частини селянських господарств, низької продуктивності праці та хронічної аграрної перенаселеності. Особливо гостро ці проблеми проявилися в центральних і північних регіонах України, тоді як у південних степових районах, де були великі поміщицькі маєтки, поступово розвивалося товарне зернове виробництво.

Важливим наслідком реформи стало формування ринку найманої праці. Через нестачу землі та необхідність сплати викупів значна частина селян змушена була шукати додаткові заробітки або повністю переходити в категорію найманих робітників. Це сприяло розвитку внутрішньої трудової міграції та зростанню робітничого населення у промислових центрах України, зокрема на Донбасі, у Придніпров'ї та великих містах. Таким чином, аграрні зміни стали одним із факторів формування промислового потенціалу регіону та прискорення індустріалізації.

Паралельно відбувалася поступова комерціалізація сільського господарства. Українські землі завдяки сприятливим природним умовам і родючим чорноземам активно включалися у загальноімперські та міжнародні ринкові процеси, стаючи важливим виробником і експортером зерна. Це сприяло розвитку товарного виробництва, формуванню аграрного

підприємництва та інтеграції України у світову економіку. Водночас цей процес супроводжувався соціальною диференціацією селянства: формуванням заможної верхівки, середнього прошарку та зростанням кількості бідняків і безземельних наймитів [54, с. 17].

Реформа 1861 р. з одного боку зруйнувала феодальні основи господарства та створила передумови для розвитку капіталістичних відносин, формування ринку праці та товарного виробництва, а з іншого боку, її обмежений і компромісний характер призвів до збереження значних пережитків кріпосницької системи, що гальмували модернізацію аграрного сектору. Попри ці суперечності, реформа стала ключовим етапом економічної трансформації українських земель у другій половині XIX століття та визначила напрям їх подальшого розвитку.

У пореформений період соціально-економічні трансформації на Правобережній Україні набули системного характеру, охоплюючи насамперед сферу аграрних відносин і структуру поміщицького землеволодіння, яке, подібно до селянського, перебувало у стані глибокої структурно-функціональної кризи. Зазначена криза мала багатофакторну природу та детермінувалася як інституційною перебудовою аграрного сектору внаслідок селянської реформи 1861 р., так і специфікою політико-адміністративного режиму в західних губерніях імперії, зокрема в контексті наслідків Січневого повстання 1863 р. У результаті цього відбувалося поступове руйнування традиційних форм поміщицького господарювання та одночасна інтенсифікація процесів капіталізації аграрного виробництва [32, с. 649] .

У структурі цих трансформацій ключове значення набули процеси інституціоналізації іпотечного кредитування як специфічного фінансового механізму мобілізації земельного капіталу. Загострення платіжної неспроможності значної частини землевласників зумовило різке зростання попиту на довгострокові кредитні ресурси, що, у свою чергу, виявило обмеженість традиційної державної іпотечної системи. Її інституційна

інертність і недостатня капіталізація спричинили активізацію процесів формування комерційно-акціонерних форм іпотечного кредиту, які поступово набували ознак ринково-орієнтованих фінансових інститутів.

У цьому контексті нормативно-правова база іпотечного кредитування зазнала суттєвого оновлення. Зокрема, 5 травня 1866 р. імператор Олександр II затвердив новий статут Товариства поземельного банку, що стало наслідком інституційної неефективності попереднього статуту від 16 березня 1865 р., який фактично не був імплементований у господарську практику. Перегляд установчих положень був ініційований Міністерством фінансів під керівництвом М. Х. Рейтерна та схвалений Державною радою. Нова редакція статуту передбачала посилення акціонерної участі у формуванні статутного капіталу та запровадження більш гнучкого механізму капіталізації без жорстко визначених строків акумуляції початкового фонду, що мало мінімізувати ризики інституційного провалу [49, с. 563].

Аналогічні коригування були здійснені щодо Товариства поземельного кредиту, статут якого був затверджений 14 березня 1866 р. Проте вже у 1867 р. ця інституція була ліквідована сенатським указом у зв’язку з неспроможністю сформувати достатній статутний капітал. Основною причиною виступала структурна обмеженість ринку вільних капіталів та недостатній рівень інвестиційної готовності приватних осіб до участі у довгострокових кредитних зобов’язаннях.

Натомість більш життєздатною формою виявилося Товариство взаємного поземельного кредиту, статут якого був затверджений 1 червня 1866 р. Дана інституція стала прикладом синтезу акціонерної та взаємокредитної моделей фінансування, що передбачала емісію пайових внесків (10 тис. паїв по 100 руб. кожний) та функціонування механізму взаємної відповідальності учасників. Кредитна діяльність товариства базувалася на комбінованій моделі довгострокового та короткострокового фінансування під заставу нерухомого майна із застосуванням інституту обтяження (іпотечного обмеження) заставлених об’єктів [46, с. 284].

Іпотечний механізм передбачав лімітування кредитного навантаження до рівня не більше 40% від оціночної вартості застави, що відповідало принципам консервативної кредитної політики та мінімізації кредитного ризику. Вартісна оцінка нерухомості здійснювалася на основі дохідного підходу, що враховував потенційну орендну рентабельність земельних угідь як основний критерій капіталізації активу. Водночас запроваджувався механізм пайової участі позичальників у капіталі товариства, що трансформувало їхній статус у квазісуб'єктів корпоративного управління [46, с. 285].

Подальша еволюція статутної бази (1866-1876 рр.) відображала поступову інституційну адаптацію кредитної системи до умов ринкової економіки та одночасне посилення державного регуляторного впливу. Зокрема, обмеження кредитних лімітів у 1876 р. стало реакцією на зростання рівня простроченої заборгованості та збільшення кількості реалізацій заставного майна через аукціонні механізми, що свідчило про підвищення системного кредитного ризику [46, с. 291].

Важливим етапом інституційної трансформації стало створення регіональних іпотечних банків, зокрема Київського земельного банку (1872 р.), який функціонував як перша регіональна акціонерна іпотечна структура в Правобережній Україні. Його діяльність базувалася на принципах територіальної спеціалізації кредитування та сегментації ринку земельної нерухомості. Кредитні операції здійснювалися виключно під заставу ліквідних і дохідних маєтків із застосуванням довгострокових (до 43,5 років) та короткострокових кредитних інструментів [40, с. 68].

Паралельно формувалася система Бессарабсько-Таврійського земельного банку, що разом із Київським банком створила регіональну конфігурацію іпотечного ринку. Ці інституції функціонували як елементи диференційованої кредитної системи, яка поєднувала ринкові механізми з адміністративно-правовим регулюванням.

Наприкінці 1870-х рр. спостерігалася інтенсифікація державного втручання у кредитно-банківську сферу, що було зумовлено фінансовою кризою після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та загальною фіскальною дестабілізацією імперської економіки. У відповідь було запроваджено режим посиленого адміністративного нагляду за іпотечними установами, що фактично означало часткову централізацію кредитної політики в межах Міністерства фінансів [40, с. 69].

Особливого значення набуло впровадження інструменту соло-векселя (1883 р.) як форми короткострокового кредитування через Державний банк. Даний механізм виконував функцію гнучкого фінансового інструменту обігового кредиту, що сприяв прискоренню монетизації аграрного сектору та підвищенню ліквідності землевласницьких господарств [67, с. 319].

Створення Державного дворянського земельного банку (1885 р.) засвідчило відновлення станово-інституційного принципу кредитування. Цей банк виконував функцію селективної фінансової підтримки дворянського землеволодіння, забезпечуючи його рекапіталізацію в умовах структурної деградації поміщицького господарства. Його діяльність мала виразно патримоніальний характер і була інтегрована у загальну стратегію державної підтримки соціально-економічної стабільності дворянського стану.

Водночас реалізація політики щодо поєзуїтських та ленних маєтків відображала процеси аграрної реструктуризації, спрямованої на уніфікацію земельних правових режимів та поступову ліквідацію архаїчних форм феодального землеволодіння. У цьому контексті здійснювалася трансформація земельного фонду на користь нових власників, що відповідало імперській політиці демографічної та майнової репозиції в західних губерніях [67, с. 320].

У підсумку, пореформена іпотечна система Правобережної України сформувалася як складна багаторівнева фінансово-інституційна конструкція, що поєднувала елементи державного регулювання, акціонерного капіталізму та станової кредитної селективності. Її функціонування сприяло

поглибленню товарно-грошових відносин в аграрному секторі, формуванню регіональних ринків земельного капіталу та одночасному використанню кредитної політики як інструменту соціально-політичної інженерії в умовах імперської модернізації.

Упродовж першої половини та середини XIX ст. урядові пільги, а також механізми комерційного кредитування активно використовувалися поміщицькими господарствами для розвитку переробної промисловості. У результаті поступово сформувалися передумови для інтенсивного зростання бурякоцукрового виробництва, яке стало однією з провідних галузей аграрно-індустріальної трансформації регіону.

Еволюція цукроваріння відбувалася у два основні етапи, що відобразилося у співіснуванні двох організаційно-виробничих типів підприємств — «сільськогосподарських» і «комерційних». Перший тип був тісно інтегрований у структуру поміщицького маєтку та орієнтувався переважно на внутрішні потреби господарства. Натомість «комерційні» цукроварні функціонували на засадах ринкової доцільності, що передбачало виробництво товарної продукції з метою отримання прибутку [53, с. 12].

Саме «комерційний» тип підприємств виявився найбільш ефективним з точки зору економічної раціональності. Орієнтація на ринок зумовлювала необхідність скорочення витрат виробництва, раціоналізації використання праці та впровадження технічних інновацій. Як наслідок, модернізація виробничого процесу стала ключовою умовою підвищення конкурентоспроможності підприємств [53, с. 14].

Зазначені процеси відбувалися в контексті промислового перевороту в Україні, який тривав у 30-40-х – 70-80-х роках XIX ст. Водночас у Правобережній Україні (Київщина, Поділля, Волинь та ін.) його початок, за спостереженнями дослідників, зокрема О.М. Гордуновського, датується серединою 40-х років XIX ст. Це пояснюється специфікою соціально-економічної структури регіону, де провідну роль тривалий час відігравало поміщицьке землеволодіння [22, с. 63].

На початковому етапі розвитку галузі цукрова промисловість перебувала у формі поміщицької монополії. Більшість підприємств функціонувала як складова частина маєткового господарства та працювала переважно на забезпечення внутрішніх потреб власника. Використання кріпосної праці забезпечувало низьку собівартість робочої сили, однак одночасно зумовлювало відсутність економічних стимулів до технічної модернізації виробництва.

Унаслідок кризи поміщицько-кріпосницької системи середнє дворянство не мало достатніх фінансових ресурсів для модернізації виробничої бази. Як зазначалося в огляді цукрової промисловості 1852 р., поміщики-заводчики «не маючи ні свого капіталу, ні можливості позичити у інших, не можуть робити необхідні поліпшення, перебудови або придбати кращі знаряддя та апарати…» [53, с. 13]. У результаті значна частина підприємств залишалася технічно застарілою, а процес оновлення виробництва суттєво уповільнювався.

Додатковим чинником гальмування технічного прогресу було нераціональне використання прибутків, які часто спрямовувалися не на розвиток виробництва, а на покриття боргів поміщицьких господарств та непродуктивні витрати. Це ще більше обмежувало можливості інвестицій у технологічне оновлення.

Важливим структурним обмеженням виступало також збереження кріпосницьких відносин. Використання праці кріпосних селян ускладнювало впровадження складних технічних систем, зокрема парових машин, оскільки традиційні робітники часто не мали необхідної кваліфікації для їх обслуговування. Це призводило до частих поломок устаткування та перебоїв у виробничому процесі.

Відсутність сформованого прошарку вітчизняних технічних спеціалістів змушувала підприємців залучати іноземних майстрів, однак їхній рівень підготовки не завжди відповідав потребам виробництва. У цілому дореформена цукрова промисловість не мала достатньо розвиненої

інженерно-технічної та наукової бази.

Починаючи з 40-х років XIX ст., у галузь поступово проникає купецький капітал, що сприяє трансформації організаційних форм виробництва. Купці починають створювати капіталістичні підприємства або шляхом оренди існуючих заводів, або шляхом будівництва нових цукроварень. Це сприяло інтенсифікації технічного переоснащення та формуванню передумов промислового перевороту.

Залежно від масштабів виробництва та рівня капіталізації підприємств відбувалася поступова модернізація технологічних процесів. Великі та середні «комерційні» заводи переходили на використання парової техніки, впроваджували механізовані системи подрібнення буряків, гідравлічні преси, а також парові установки для випарювання та згущення соку. Із середини 40-х років XIX ст. розпочинається систематичне використання парових двигунів, що зумовлює поступове витіснення «вогневих» технологій [52, с. 163].

Показовим є приклад цукрового заводу поміщика Щеніовського у селі Сідлище Подільської губернії, збудованого наприкінці 1840-х років і переведеного на парову систему виробництва. На підприємстві використовувалися механізовані преси, а також наймана робоча сила, що включала як кваліфікованих майстрів, так і некваліфікованих робітників [52, с. 169].

Унаслідок поширення парової техніки спостерігається різке скорочення будівництва «вогневих» підприємств та поступова їх ліквідація. Водночас рівень механізації виробничих процесів залишався неоднорідним: окремі операції виконувалися механічно, однак значна частина виробництва ще тривалий час здійснювалася вручну або із застосуванням тваринної сили.

Попри це, «парові» цукроварні демонстрували вищу продуктивність праці та значно нижчу собівартість виробництва порівняно з традиційними «вогневими» заводами. Це забезпечувало зростання прибутковості та стимулювало подальше впровадження технічних нововведень.

У 50-х роках XIX ст. процеси механізації набувають подальшого розвитку. Запроваджуються нові технології, зокрема дифузійний метод отримання соку, гідравлічні преси, вакуум-апарати та відцентрові машини для очищення цукру. Це істотно підвищує ефективність виробництва та знижує трудомісткість процесів [52, с. 171].

Як наслідок, частка «парових» заводів у структурі цукрової промисловості України стрімко зростає. У середині 1850-х років вони становили близько 40 % усіх підприємств галузі [52, с. 173]. Подальші статистичні дані свідчать про продовження цієї тенденції та поступове домінування парових технологій.

У результаті впровадження машин змінюється структура зайнятості: скорочується кількість традиційних категорій робітників, натомість виникають нові професійні групи, пов’язані з обслуговуванням технічного обладнання. Загальна чисельність робочої сили зменшується, тоді як продуктивність праці суттєво зростає. Використання сучасних машин не лише підвищувало ефективність виробництва, але й сприяло розвитку кваліфікації робітників, які поступово опановували нові технології та виробничі операції [8, с. 93].

Промисловий переворот у цукровій промисловості мав комплексний характер і призвів до глибоких структурних змін у виробництві. Він сприяв підвищенню продуктивності праці, формуванню нових виробничих відносин та інтеграції галузі в ринкову економіку.

Таким чином, у другій половині XIX ст. економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії набув прискореної капіталістичної трансформації, поєднаної з глибокими структурними суперечностями. Центральним процесом цього періоду стало остаточне руйнування залишків феодально-кріпосницької системи після реформи 1861 року, яка формально ліквідувала кріпацтво, але фактично заклала складну систему викупних відносин, земельної нерівності та економічної залежності селянства від поміщицького землеволодіння. Як підкреслює Чуткий, саме

аграрне питання залишалося визначальним для всієї економіки регіону, оскільки переважна більшість населення була зайнята в сільському господарстві, яке водночас поступово втягувалося у ринкові відносини. Реформа спричинила формування ринку землі та найманої праці, однак її обмеженість призвела до збереження малоземелля, викупних платежів і соціальної диференціації селянства, що зумовило як зростання бідності, так і формування прошарку заможних господарів, здатних до товарного виробництва. Унаслідок цього українське село дедалі більше втрачало традиційний натуральний характер і ставало частиною загальноімперського та світового аграрного ринку, орієнтуючись насамперед на виробництво зерна для експорту, особливо в південних степових регіонах, де природні умови сприяли розвитку великотоварного землеробства. Водночас ця трансформація супроводжувалася зростанням аграрного перенаселення, яке Чуткий розглядає як важливе джерело формування найманої робочої сили для промисловості та міграційних потоків у межах імперії [67, с. 463].

Паралельно з аграрними змінами відбувалося стрімке становлення промислового виробництва, яке набуло характеру територіальної концентрації та ресурсної спеціалізації. Найбільш динамічно розвивалися Донбас як центр вугільної промисловості, Криворізький басейн як база залізорудної сировини та південні губернії, де формувалися великі металургійні й машинобудівні підприємства. Чуткий наголошує, що промисловий розвиток українських земель не був рівномірним, а мав «вузловий» характер, коли окремі регіони швидко індустріалізувалися, тоді як інші залишалися переважно аграрними. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло будівництво залізниць у другій половині XIX ст., яке радикально змінило економічну географію регіону, забезпечило швидке транспортування сировини і продукції та інтегрувало локальні ринки в єдину економічну систему імперії. Саме транспортна інфраструктура стала одним із головних чинників прискорення капіталістичної модернізації [67, с. 465].

Важливою особливістю індустріалізації було значне залучення

іноземного капіталу, передусім французького, бельгійського та німецького, який інвестував у гірничодобувну та металургійну промисловість Півдня України. Це забезпечувало швидке впровадження нових технологій і зростання виробничих потужностей, однак одночасно формувало структурну залежність української економіки від зовнішніх фінансових центрів і обмежувало її самостійний розвиток. Таким чином, індустріалізація відбувалася як частина ширших імперських і світових економічних процесів, у яких українські землі виконували переважно роль сировинної та виробничої бази.

Соціально-економічні наслідки цих змін проявилися у швидкій урбанізації та формуванні нових суспільних класів. Міста Київ, Харків, Одеса та Катеринослав перетворювалися на великі промислові, торговельні й адміністративні центри, де концентрувалися підприємства, банки та транспортні вузли. У цей період остаточно формується промисловий пролетаріат, який переважно складався з вихідців із селянства, що втратили землю або були змушені шукати заробіток у містах. Паралельно виникає буржуазія як новий економічний клас, пов’язаний із промисловим виробництвом, торгівлею та фінансовими операціями. Чуткий звертає увагу на те, що становище робітників залишалося складним, що створювало передумови для соціальної напруги та розвитку робітничого руху наприкінці XIX ст. [67, с. 467].

Економічні зміни також супроводжувалися розвитком фінансової системи та торгівлі. Зростання промисловості та товарного сільського господарства сприяло формуванню банківської мережі, акціонерних товариств і кредитних установ, що забезпечували концентрацію капіталу та перехід до більш складних форм господарювання. Українські землі відігравали важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії, виступаючи експортером зерна, вугілля та залізної руди, тоді як імпортувалися переважно промислові товари. Таким чином, економіка регіону дедалі глибше інтегрувалася у світовий ринок, але зберігала залежний характер,

орієнтований на сировинну спеціалізацію.

Отже, у другій половині XIX ст. економіка українських земель пережила масштабну трансформацію від аграрно-кріпосницької моделі до капіталістичної системи, що характеризувалася товаризацією сільського господарства, інтенсивною індустріалізацією окремих регіонів, розвитком транспортної інфраструктури, урбанізацією та формуванням нових соціальних класів. Водночас цей процес мав суперечливий характер, оскільки модернізація поєднувалася з соціальною нерівністю, регіональною диспропорційністю та зовнішньою економічною залежністю, що визначило специфіку подальшого економічного розвитку України на межі XIX–XX ст.

Висновки до розділу 2

Економічний розвиток українських земель у XIX ст. характеризувався складними та суперечливими трансформаційними процесами, пов’язаними з поступовим переходом від кріпосницької до капіталістичної системи господарювання. У першій половині XIX ст. економіка України залишалася переважно аграрною, а її розвиток визначався домінуванням поміщицького землеволодіння та кріпосної праці. Водночас саме в цей період відбувався поступовий розклад феодально-кріпосницької системи, посилювалися товарно-грошові відносини, розширювалося товарне сільське господарство, формувалися елементи ринкової економіки та зароджувалися капіталістичні відносини. Важливими проявами цих змін стали розвиток мануфактурного виробництва, поширення найманої праці, зростання ролі купецького капіталу та початок промислового перевороту.

Регіональний розвиток українських земель був нерівномірним і залежав від їх входження до складу Російської та Австрійської імперій. Найбільш динамічно розвивалися південні регіони, які активно інтегрувалися у міжнародну торгівлю зерном, тоді як Правобережжя та західноукраїнські землі довше зберігали феодально-кріпосницькі відносини. Попри окремі спроби модернізації аграрного виробництва та впровадження технічних

нововведень, головною перешкодою економічного розвитку залишалося кріпацтво, що стримувало продуктивність праці, розвиток внутрішнього ринку та формування вільної робочої сили.

Переломним етапом економічних перетворень стала селянська реформа 1861 р., яка ліквідувала юридичну залежність селян і створила передумови для розвитку капіталістичних відносин. Формування ринку землі, найманої праці та товарного виробництва сприяло прискоренню економічної модернізації, хоча компромісний характер реформи зумовив збереження значних пережитків кріпосницької системи. Малоземелля, викупні платежі та соціальна нерівність продовжували гальмувати розвиток селянських господарств і поглиблювали соціальне розшарування населення.

У другій половині XIX ст. українські землі пережили активний промисловий переворот та індустріалізацію. Особливо швидко розвивалися цукрова, вугільна, металургійна та машинобудівна галузі. Важливу роль у цьому процесі відіграли розвиток залізничного транспорту, формування банківсько-кредитної системи та залучення іноземного капіталу. Водночас індустріалізація мала нерівномірний і залежний характер, оскільки українська економіка значною мірою виконувала функцію сировинної бази Російської імперії та світового ринку.

Соціально-економічні трансформації другої половини XIX ст. сприяли формуванню нових суспільних верств — буржуазії та промислового пролетаріату, прискоренню урбанізації та розвитку підприємництва. Проте модернізаційні процеси супроводжувалися загостренням соціальних суперечностей, зростанням економічної залежності селянства та посиленням регіональних диспропорцій.

РОЗДІЛ 3. Вивчення економіки України XIX ст. в закладах загальної середньої освіти: методичні аспекти.

3.1. Особливості висвітлення теми в шкільних підручниках з історії України

У курсі історії України в 9 класі вивчають події кінця XVIII — початку XX ст., зосереджуючись насамперед на XIX ст. та процесах модернізації українського суспільства.

У шкільних підручниках історії України для 9 класу період XIX ст. посідає особливе місце, адже саме в цей час формувалися модерна українська нація, національна свідомість та основи майбутньої боротьби за державність. Висвітлення цього періоду в сучасних підручниках поєднує політичну, соціально-економічну та культурну історію, що дозволяє учням комплексно зрозуміти процеси, які відбувалися на українських землях.

Насамперед автори підручників акцентують увагу на тому, що у XIX столітті українські землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської. Такий поділ визначав різні умови розвитку українського населення. У підручниках підкреслюється, що Наддніпрянська Україна зазнавала жорсткої русифікації, тоді як у західноукраїнських землях, особливо після революції 1848 року, існували дещо ширші можливості для розвитку української культури й освіти. Через порівняння двох частин України учні бачать, як політичний режим впливав на національне життя.

Важливе місце у викладі займає соціально-економічний розвиток. Підручники описують кризу кріпосницької системи, проведення селянської реформи 1861 року та початок індустріалізації. Автори наголошують, що розвиток промисловості, будівництво залізниць і зростання міст сприяли модернізації суспільства. Разом із тим звертається увага на складні умови життя селян і робітників, соціальну нерівність та економічну залежність українських земель від імперських центрів.

Сучасні підручники також прагнуть формувати критичне мислення учнів. Для цього використовуються історичні документи, карти, ілюстрації,

уривки з мемуарів та літературних творів. Учням пропонують аналізувати причини й наслідки історичних подій, порівнювати становище українців у різних імперіях, оцінювати вплив культурного руху на розвиток суспільства. Такий підхід робить історію не лише набором дат і фактів, а засобом осмислення національного минулого.

Висвітлення трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. у шкільних підручниках з історії України є складним інтелектуальним конструктом, який поєднує науково-історичні знання, дидактичні вимоги та ідеологічно-ціннісні орієнтири сучасної української освіти. У межах шкільного курсу історії цей період зазвичай інтерпретується як етап глибинної модернізації, що супроводжувався переходом від аграрно-феодальної системи господарювання до індустріально-капіталістичної економіки, яка формувалася в умовах імперського домінування Російської та Австро-Угорської держав.

Аналіз підручників, підготовлених В. С. Власовим [67, с. 467], С. В. Кульчицьким, Ф. Г. Турченком[67, с. 467] , В. М. Мороком [67, с. 467] та О. К. Струкевичем [67, с. 467], дозволяє простежити не лише спільні інтерпретаційні моделі, а й певні відмінності у способах репрезентації економічних процесів. Усі досліджувані видання об’єднує домінування модернізаційної парадигми, у межах якої скасування кріпацтва 1861 р. трактується як ключовий переломний момент, що започаткував системні зміни у структурі господарства, соціальних відносинах і ринку праці.

У підручнику В. С. Власова для 9 класу економічні трансформації подаються передусім через призму соціально-економічних наслідків реформ середини XIX ст. Автор послідовно пов’язує аграрні зміни з процесами формування вільнонайманої праці, зростанням мобільності селянства та розвитком внутрішнього ринку [67, с. 467] . Важливим є те, що економічні процеси не ізольовані, а вписані у ширший контекст модернізації суспільства, що дозволяє учням сприймати їх як взаємопов’язані елементи єдиного історичного процесу.

У підручнику Ф. Г. Турченка та В. М. Морока економічні трансформації розглядаються в ширшому соціокультурному контексті. Автори акцентують увагу на тому, що економічні зміни XIX ст. спричинили глибоку соціальну диференціацію, формування нових соціальних груп, зокрема промислового пролетаріату та буржуазії, а також вплинули на процеси модерного націєтворення. Таким чином, економіка постає не лише як сфера виробництва, але і як чинник суспільної трансформації та ідентичнісних змін.

У підручнику О. К. Струкевича простежується більш структурований і регіонально диференційований підхід до аналізу економічних процесів. Автор чітко розмежовує економічні траєкторії розвитку Наддніпрянської України та західноукраїнських земель, підкреслюючи нерівномірність індустріалізації. Наддніпрянщина подається як регіон прискореного промислового розвитку, тоді як західні землі характеризуються як переважно аграрні з повільними темпами економічної модернізації. Така інтерпретація сприяє формуванню уявлення про просторову асиметрію економічного розвитку українських територій.

Для 9 класу НУШ у 2025 році почали з’являтися оновлені підручники та перевидання відповідно до нових модельних програм з «Історії України» [10; 14; 17; 58; 64].

Водночас у всіх проаналізованих підручниках простежується спільна методологічна особливість — переважання лінійно-еволюційного бачення економічних процесів. Економічна модернізація здебільшого подається як поступальний і закономірний процес розвитку, що веде до «прогресу» індустріального типу. При цьому меншою мірою висвітлюються альтернативні інтерпретації, зокрема залежницький характер економіки українських земель у межах імперій, роль зовнішніх інвестицій, а також нерівномірність соціальних наслідків індустріалізації.

Окремої уваги заслуговує проблема багатонаціонального характеру економічного розвитку. Хоча підручники частково визнають роль різних

етнічних груп у господарському житті (зокрема підприємців, банкірів і промисловців різного походження), домінує тенденція до націоналізації економічного наративу. Це проявляється у підкресленні внеску українських діячів у процеси модернізації, що виконує важливу виховну та ідентифікаційну функцію, але водночас може призводити до певного спрощення складної соціально-економічної структури імперських суспільств.

Методологічно шкільні підручники поєднують традиційний наративний виклад із елементами компетентнісного підходу, що відповідає сучасним освітнім стандартам України. Використання картографічних матеріалів, статистичних даних, уривків із джерел сприяє розвитку аналітичного мислення учнів. Водночас економічні процеси часто редукуються до набору ключових подій (реформи, індустріалізація, розвиток міст), що обмежує можливості глибшого структурного аналізу економічних систем.

Додатково слід підкреслити, що в сучасних підручниках поступово посилюється тенденція до інтеграції української історії в європейський та світовий контекст. Індустріалізація розглядається не ізольовано, а як частина загальноєвропейських процесів промислового перевороту XIX ст. Це дозволяє уникати замкненого національного наративу та формує в учнів уявлення про глобальні економічні зв’язки.

Таким чином, аналіз шкільних підручників свідчить, що висвітлення трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. ґрунтується на поєднанні модернізаційної, соціально-історичної та націоцентричної інтерпретаційних моделей. Це забезпечує цілісність і доступність навчального матеріалу, проте водночас залишає простір для подальшого поглиблення економічного аналізу, зокрема через залучення порівняльно-історичних, глобально-економічних та структурно-аналітичних підходів.

3.2. Методичні рекомендації для вивчення теми

Вивчення теми «Трансформаційні процеси в економіці України у XIX ст.» у закладах загальної середньої освіти України має важливе науково-методичне значення, оскільки дозволяє учням усвідомити закономірності переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального, а також зрозуміти специфіку економічного розвитку українських земель у складі двох імперій — Російської та Австрійської. Методичне опрацювання цієї теми повинно ґрунтуватися на сучасній парадигмі історичної освіти, що передбачає компетентнісний, діяльнісний і проблемно-пошуковий підходи, орієнтовані не лише на засвоєння фактів, а передусім на формування в учнів здатності аналізувати історичні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки та інтерпретувати економічні явища в контексті епохи.

У шкільному курсі історії України ця тема зазвичай вивчається у 9 класі в межах розділу, присвяченого соціально-економічному розвитку українських земель у XIX ст. Її зміст є ключовим для розуміння модернізаційних змін, оскільки саме в цей період відбувся перехід від феодально-кріпосницької системи господарювання до ринкової економіки, що супроводжувалося глибокими структурними зрушеннями в аграрному секторі, становленням промислового виробництва, розвитком транспортної інфраструктури та формуванням нових соціальних класів. Методично важливо підкреслювати, що ці процеси мали нерівномірний характер і значною мірою залежали від імперської політики, яка визначала економічну спеціалізацію українських регіонів [19, с. 4-6].

Організація навчання цієї теми повинна спиратися на принцип історизму, що передбачає розгляд економічних трансформацій у широкому європейському та імперському контексті. Учитель має акцентувати увагу на тому, що промисловий переворот в Україні відбувався не ізольовано, а як частина загальноєвропейської індустріалізації, проте мав свої особливості, зумовлені колоніальним статусом українських земель, їх ресурсною спеціалізацією та залежністю від зовнішнього капіталу. Саме тому важливим

методичним завданням є формування в учнів уміння порівнювати економічний розвиток різних регіонів, пояснювати причини диспропорцій та оцінювати наслідки економічної політики імперських урядів.

Зміст теми доцільно розкривати через логічно структуровані блоки, що відображають основні напрями трансформаційних процесів. Перший блок охоплює аграрні зміни, зокрема скасування кріпосного права 1861 року, яке стало ключовим рубежем у розвитку сільського господарства. Методично важливо показати, що хоча реформа формально ліквідовувала особисту залежність селян, вона не вирішувала проблему малоземелля та викупних платежів, що зумовлювало збереження низької продуктивності аграрного сектору. Другий блок стосується промислового розвитку, де слід підкреслити виникнення фабрично-заводського виробництва, швидке зростання вугільної та металургійної промисловості Донбасу та Придніпров'я, а також значну роль іноземних інвестицій, які визначали характер індустріалізації як залежний і експортно орієнтований. Третій блок включає розвиток транспортної системи, насамперед залізничного будівництва, яке забезпечило інтеграцію внутрішнього ринку, прискорило обіг товарів і сприяло економічній спеціалізації регіонів. Четвертий блок присвячений регіональним особливостям, де доцільно порівнювати підросійську Україну з Галичиною, підкреслюючи різний рівень індустріалізації та різні моделі економічного розвитку.

Методично ефективним є використання різноманітних форм і методів навчання, серед яких провідне місце займає робота з історичними джерелами. Учні повинні аналізувати статистичні дані щодо розвитку промисловості, витяги з реформаторських актів, мемуари сучасників, що дозволяє формувати навички критичного мислення та історичної аргументації. Важливе значення має також картографічний метод, який дає змогу візуалізувати розміщення промислових центрів, транспортних шляхів і регіональних економічних зон, що сприяє кращому розумінню просторового виміру економічних процесів. Не менш ефективним є використання

проблемного навчання, коли учням пропонуються дискусійні питання, наприклад про характер індустріалізації в Україні або про її соціальні наслідки, що стимулює розвиток аналітичного мислення та вміння аргументувати власну позицію.

Сучасна методика викладання також передбачає активне впровадження інтерактивних технологій, зокрема групових дискусій, рольових ігор та проєктної діяльності, що дозволяє учням моделювати історичні ситуації та досліджувати локальну історію свого регіону. Окреме місце займає використання цифрових освітніх ресурсів, інтерактивних карт і віртуальних музеїв, які значно підвищують рівень наочності та сприяють кращому засвоєнню складних економічних процесів. Завдяки цьому навчання стає більш дослідницьким і наближеним до реальної історичної науки [19, с. 5].

Оцінювання навчальних досягнень учнів у межах цієї теми повинно бути спрямоване не лише на перевірку знань фактів, а й на оцінку вмінь інтерпретувати історичні процеси, аналізувати джерела та робити узагальнення. Доцільно використовувати тестові завдання, аналітичні вправи, мініесе та проєктні роботи, які дозволяють комплексно оцінити рівень сформованості історичних компетентностей.

Таким чином, методичне опрацювання теми «Трансформаційні процеси в економіці України у XIX ст.» має забезпечувати не лише засвоєння учнями основних фактів економічної історії, а й формування в них системного бачення історичних процесів, розуміння закономірностей модернізації та вміння критично аналізувати соціально-економічні явища минулого. Це робить дану тему важливим елементом історичної освіти, що сприяє формуванню історичної свідомості та громадянської компетентності учнів.

Висновки до розділу 3

Аналіз особливостей висвітлення трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. у шкільних підручниках та методичних аспектів викладання цієї теми засвідчує її важливе значення у формуванні історичної

свідомості учнів і розумінні процесів модернізації українського суспільства. Сучасні підручники з історії України для 9 класу репрезентують економічний розвиток українських земель у контексті загальноєвропейських модернізаційних процесів, поєднуючи соціально-економічний, політичний і культурний компоненти історичного розвитку.

Проведений аналіз навчальних видань В.С. Власова, Ф.Г. Турченка, В.М. Морока та О.К. Струкевича показав, що в основі висвітлення економічних процесів домінує модернізаційна парадигма, у межах якої скасування кріпацтва та індустріалізація розглядаються як ключові чинники переходу до індустріального суспільства. Водночас підручники демонструють різні підходи до інтерпретації економічних трансформацій: від соціально-економічного аналізу реформ до акцентування уваги на регіональних особливостях розвитку та соціокультурних наслідках індустріалізації.

Дослідження методичних аспектів викладання теми дозволило встановити, що ефективне вивчення економічної історії XIX ст. потребує застосування компетентнісного, діяльнісного та проблемно-пошукового підходів. Важливого значення набуває використання історичних джерел, статистичних матеріалів, картографічних ресурсів, інтерактивних методів навчання та цифрових технологій, які сприяють формуванню критичного мислення, аналітичних умінь і здатності учнів до самостійної інтерпретації історичних процесів.

Отже, тема трансформаційних процесів в економіці України XIX ст. має значний освітній і виховний потенціал, оскільки сприяє формуванню в учнів системного розуміння закономірностей історичного розвитку, усвідомлення місця України у європейських модернізаційних процесах та розвитку громадянської компетентності. Подальше вдосконалення методики викладання цієї теми доцільно спрямовувати на поглиблення економічного аналізу, розширення міжпредметних зв’язків та впровадження дослідницьких і цифрових форм навчання.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що проблема економічних трансформацій в Україні XIX ст. належить до числа досліджених у сучасній вітчизняній історіографії, проте залишається відкритою для подальших інтерпретацій у межах міждисциплінарних підходів. На особливу увагу заслуговують дослідження А. І. Чуткого, який розглядає економічний розвиток українських земель як складний, тривалий і внутрішньо суперечливий процес «другого утвердження капіталізму». Така інтерпретація відображає сучасну тенденцію відходу від спрощеної лінійно-еволюційної моделі на користь більш складних структурних і системних пояснень.

У першій половині XIX ст. поміщицькі господарства дедалі активніше включалися в ринкові відносини, що проявлялося у розширенні товарного виробництва зернових культур, зростанні частки технічних культур (буряк, льон, тютюн, коноплі) та орієнтації на зовнішні ринки збуту. Важливим напрямом стало часткове впровадження агротехнічних новацій, зокрема багатопільної системи, механізованих знарядь праці та елементів раціоналізації виробництва.

Однак зазначені процеси мали суперечливий характер, оскільки вони поєднувалися зі збереженням кріпосницьких відносин, які суттєво обмежували ефективність господарювання. Зростання товарності виробництва супроводжувалося посиленням експлуатації селянства, що призводило до деградації селянських господарств і, як наслідок, негативно впливало на загальну продуктивність аграрного сектору.

Особливого значення набув процес проникнення купецького та банківського капіталу в поміщицькі маєтки, що проявлялося через розвиток кредитних відносин, закладення землі та зростання боргової залежності землевласників. Іпотечні операції та кредитні механізми поступово інтегрували аграрну економіку у сферу ринкових відносин, водночас підсилюючи її фінансову вразливість.

Економічний розвиток України у XIX ст. характеризувався глибокими структурними зрушеннями, які визначили перехід від аграрно-феодальної до капіталістичної моделі господарювання. Центральним етапом цього процесу стала селянська реформа 1861 р., яка юридично ліквідувала кріпосне право та створила передумови для формування ринку праці, товарного виробництва і капіталістичних відносин.

Серед основних результатів економічних трансформацій слід виокремити, по-перше, суттєве зростання товарності сільського господарства, що проявилося в орієнтації на зерновий експорт та розширенні площ технічних культур. По-друге, формування промислового комплексу, зокрема у вугільній, металургійній та цукровій галузях, які стали ядром ранньої індустріалізації.

По-третє, значного розвитку набула транспортна інфраструктура, насамперед залізнична мережа, яка забезпечила інтеграцію регіональних ринків і прискорила економічний обіг. По-четверте, відбулося формування нової соціальної структури суспільства, зокрема становлення буржуазії та промислового пролетаріату як основних класів індустріальної епохи.

Економіка українських земель у XIX ст. формувалася в умовах імперської залежності та виконувала переважно функцію сировинно-ресурсної периферії. Така модель розвитку сприяла закріпленню структурної нерівноваги між регіонами та посиленню залежності від зовнішніх центрів прийняття економічних рішень. У довгостроковій перспективі ця модель вплинула на формування регіональних економічних спеціалізацій, зокрема концентрацію важкої промисловості на сході та півдні України.

Соціально-економічні наслідки модернізаційних процесів XIX ст. проявилися у формуванні промислового пролетаріату, урбанізації та зростанні великих міст. Ці процеси заклали основу сучасної міської системи України, яка відіграє важливу роль у забезпеченні економічної, соціальної та оборонної стійкості держави в умовах сучасної війни.

Аналіз шкільних підручників з історії України дає підстави стверджувати, що економічні процеси XIX ст. у навчальній літературі інтерпретуються переважно в межах модернізаційної та соціально-економічної парадигми. Домінуючим є трактування цього періоду як етапу поступового переходу від феодально-кріпосницької системи до індустріально-капіталістичної економіки.

У підручниках В. С. Власова, Ф. Г. Турченка, В. М. Морока та О. К. Струкевича спільним є акцент на реформі 1861 р. як ключовому рубежі економічної модернізації, а також на індустріалізації як визначальному процесі другої половини XIX ст. Водночас простежуються певні акценти: соціально-економічний (Власов), індустріальний (Власов і Кульчицький), соціокультурний (Турченко і Мороко) та регіонально-диференційований (Струкевич).

Методичне опрацювання теми економічного розвитку України XIX ст. має здійснюватися на основі сучасної компетентнісної освітньої парадигми, що передбачає не лише засвоєння фактичного матеріалу, а й формування в учнів умінь аналізу, порівняння та інтерпретації історико-економічних процесів.

Таким чином, економічний розвиток України XIX ст. постає як складний, багатовимірний процес переходу від аграрно-кріпосницької системи до капіталістичної економіки, що супроводжувався індустріалізацією, соціальною трансформацією та регіональною нерівномірністю. Його наукове осмислення, відображення у шкільній освіті та методичне опрацювання формують цілісну систему знань, яка дозволяє не лише реконструювати історичні процеси, але й розуміти їхню логіку та наслідки для подальшого розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 260 с.
2. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Київ: Державне видавництво України, 1928. 394 с.
3. Белінський В. С. Розвиток залізничного транспорту в Україні в період промислового капіталізму // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. Київ :АН УССР, 1963. 321 с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 336 с.
5. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793–1830. Львів, 2007. 284 с.
6. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / Переклад з франц. Зої Борисюк. Київ: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2020. 872 с.
7. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). Київ: ІНТЕЛ, 1996. 416 с.
8. Бровер І. Україна на переломі: до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. Одеса: Пролетар, 1931. 176 с.
9. Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Хлібовська Г. М. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2017. 296 с.
10. Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Хлібовська Г. М. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, перевид. 2025.
11. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.
12. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2017. 208 с.

13. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2022. 256 с.
14. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (НУШ). Київ : Літера ЛТД, 2025. 304 с.
15. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. К., 1999. 160 с.
16. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 9 класу з поглибленим вивченням історії закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2021.
17. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (НУШ). Харків : Ранок, 2025. 288 с.
18. Голубицький В. О. Економічна історія Української РСР. Київ: Вища школа, 1970. 280 с.
19. Гоман Р. В. Книга для вчителя до курсу "Історія України. 9 клас" : розробки уроків. Тернопіль : Астон, 2018. 111 с.
20. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819-1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.
21. Гордуновский О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин в 1 пол. XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 20 с.
22. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // УІЖ. 2000. № 1. С. 61-71.
23. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. [2-ге вид.]. Київ: Генеза, 2000. 249 с .
24. Грицак Я. Й. Подолати минуле: глобальна історія України. 5-е вид. Київ: Портал, 2022. 516 с.
25. Гуржій І. О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60-90-ті роки XIX ст.). // УІЖ, 1966, № 10, с. 26-38.

26. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.
27. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України І пол. XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 452 с.
28. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 191 с.
29. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). АН УРСР. Ін-т історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.
30. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. 349 с.
31. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії. Київ: Наук. думка, 1975. 279 с.
32. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с. Ч. 5. Модерна доба. С. 545-682.
33. Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель; АН УССР. Ин-т истории. Київ: Наук. думка, 1987. 556 с.
34. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. Гол. ред. І. Л. Лукінов; АН УРСР. Ін-т економіки. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. Київ: Наук. думка, 1983. 463 с.
35. Історія Української РСР: У 2 т. / Редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1967. 807 с.
36. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.:

Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1978. 608 с.

37. Казмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Казмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. К.:ТОВ "Міжнар. Фін. Агенція", 1998. 174 с.
38. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : УКУ, 2005. 360 с.
39. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 1999. 282 с.
40. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / УІЖ. 1996. № 2. С. 65-73.
41. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник. 8-е вид., перероб. і доп. Київ: Вікар, 2006. 495 с.
42. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР: в 3 т. Том 1. Докапіталістичні формації. Київ, 1951. 635 с.
43. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (соц.-экон. развитие). Київ: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 234 с.
44. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1972. 240 с.
45. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Київ: Держполітвидав України, 1952. 180 с.
46. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с.
47. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики : мануфактура в Гетманщине. Киев : Госиздат Украины, 1928. 272 с.
48. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. К.: Госиздат Украины, 1925. 234 с.

49. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 628 с.
50. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. Київ : Либідь, 1992. 608 с.
51. Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2017. 288 с.
52. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века: (соц.-экон. очерк). Чернигов: б/в, 1992. 210 с.
53. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90-і роки XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. К., 1995. 18 с.
54. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наук. праць відділу історії України XIX – поч. XX ст. Ін-ту історії України НАН України. Київ: [Ін-т історії НАН України], 2000. С. 6-38.
55. Реєнт О. П. Україна в імперську добу: (XIX – початку XX ст.). НАН України. Ін-т історії. Київ: [Ін-т історії НАН України], 2003. 338 с.
56. Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1964. 138 с.
57. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1. Одеса: б/в, 1925. 328 с.; Т. 2. Одеса: б/в, 1927. 274 с.
58. Сорочинська Н. М. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (НУШ). Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2025.
59. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. Москва: Наука, 1968. 484 с.

60. Струкевич О. К. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Освіта, 2009. 240 с.
61. Струкевич О. К. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2017. 240 с. ISBN 978-966-349-624-5.
62. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
63. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2017. 240 с.
64. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, перевид. 2025. 384 с.
65. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8(10). С. 230-237.
66. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст. / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнатьєва. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільського державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.
67. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України (кінець XVIII - початок XX ст.): на шляху другого утвердження капіталізму : монографія. Ніжин : Лисенко М. М., 2024. 616 с.
68. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – поч. XX ст. в російському законодавстві. Київ, 1998. 180 с.
69. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство. 1832-1914. Київ, 1994. 210 с.
70. Ястребов Ф. О. Нариси з історії України. Вип. 8: Україна в першій пол. XIX ст. / Відп. ред. С. Н. Бєлоусов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 274 с.